

Met mijn oren, mijn neus, mijn ogen, mijn voeten, mijn lijf

GEERT VAN ISTENDAEL

Een hele tijd hadden we in de schaduw van eiken gelopen, door een lange, rechte dreef. Daarna hadden we de zoom van het bos gevolgd en nu sloegen we een paadje in, dwars door een haverveld. We kwamen uit op een hellende wei; in de verte schitterde een vijver. We renden de glooiing af en sprongen schaterend in het water. We doken, we spatten, we zwommen. Higgend hesen we ons op de oever. We voelden ons naakte lijf drogen in de zon. Boven een rietkraag hing een bruine kiekendief te bidden, we hoorden een tijtjaf slaan, het knarsen van een karekiet, een pimpelmees.

Nog een uurtje rustig doorstappen, we bereikten de voorstad. Voor een kroeg zegen we neer op een bank, uitgeteld, uitgedroogd. Met diepe teugen dronken we ons bier. We luisterden naar de voetstappen van de voorbijgangers, je hoorde de mensen vanuit open ramen praten en lachen.

Thuis, in de tuin, keken we nog even naar de sterren, glorie zij de melkweg. De wind tastte in de hazelaars, je kon hem net horen en op de wind een piano, iets van Schubert.

Laten we aannemen dat het bovenstaande verhaaltje zich in ons land afspeelt. Nu vraag ik: wie kan me zeggen wanneer?

Er is sprake van piano's, ramen, bier, een voorstad, naakt zwemmen in vijvers. Er rijdt geen enkele auto door het verhaal, geen enkele elektrische lamp gaat aan of uit, niemand kijkt televisie. Voor de Tweede Wereldoorlog dus? Of misschien voor de eerste oorlog, de grote?

'Hela,' zegt de logicus, 'je maakt een denkfout. Geen auto's, geen elektrisch licht, geen televisie, wie zegt dat die er dan ook niet zijn? De auto kan om het hoekje staan bijvoorbeeld.'

Een denkfout? Ik geloof het niet.

Over welke weg zou je nog een uur lang rustig kunnen lopen? Valt het ons dan

echt niet meer op hoe schichtig mensen om zich heen kijken telkens als ze een doodgewone straat willen oversteken? Ze zekeren, precies zoals diertjes die, gedreven door honger of paringsdrift, uit hun hol kruipen en de oren spitsen, in de lucht snuffelen en de geoefende ogen verkennend over de omliggende struiken laten gaan, want de dood loert, elke seconde kan vliegensvlug en trefzeker de grote vijand toeslaan.

Zo, in angstige afwachting, loert de vrouw om zich heen die, een kind aan elke hand, aan de rand van het zebrapad staat. Zekeren, het is een jachtterm. De jacht is open. Ik zeker als ik naar de slager moet aan de overkant van de straat. Ik zeker als ik het chauffeursportier van mijn auto open wil doen. Zolang ik loop, loop ik in de weg, ben ik prooi; zodra ik rijdt, ben ik jager, is de straat van mij.

Op de autoloze zondagen in 1973 dansten de inwoners van Rome op straat. De politiecommissaris van de Italiaanse hoofdstad heeft dat toen verboden. De straat moest vrij zijn voor wat erop thuishoorde, zei hij, de straat moest vrij zijn voor de auto.

Brutaal, gewelddadig, moorddadig, desnoods met staatsmacht, wordt de toegang tot de straat ontzegd aan iedereen die enkel zijn voeten wil gebruiken. Op smalle kanten langs de randen mag je je voortbewegen, tenminste, als niemand zijn moordkar daar even heeft achtergelaten. Zodra je de stoep afstapt, ben je vogelvrij. Wie zich niet snel genoeg uit de voeten kan maken, wordt overreden. We hebben het zelfs verleerd daar verbaasd over te zijn, laat staan boos.

Wanneer ik het gaspedaal indruk, denk ik dan: wat ik nu doe, is even gevaarlijk als over straat lopen met een geladen pistool? Nee, ik denk: verdomme, daar staat er weer een dubbel geparkeerd, je kunt hier ook nooit doorrijden. Wandelaars duiken panisch weg als een bonkende bolide met krijssende banden de hoek om komt gescheurd. Richtte iemand de loop van een geweer op dezelfde wandelaar, sneller zou hij geen dekking zoeken. In het eerste geval roepen we 'piraat!', maar abnormaal vinden we het niet. Bij het tweede denken we Belfast of Sarajevo en lopen we naar de politie. Overigens, valt het u ook op dat hedendaagse auto's zo weinig uitsteeksels hebben? Geen treeplanken, koplampen of klinken waar je hem vast zou kunnen grijpen. Onvatbaar zijn die auto's, de aërodynamica eist dat ze steeds meer gaan lijken op kogels.

Neem een foto van voor 1920, zomaar een foto van zomaar een stad, een dorp, ergens in Europa. In alle kalmte staan, wandelen, stappen mensen in donkere kleren midden over straat, midden op het plein. Naast hen rijdt een kar, een fiets, een tram en ook al, hoog op de wielen, een auto.

"Aan de voorname kruispunten kon men de straat nog rustig diagonaal oversteken en zelfs, tussen het gerammel van twee huurkoetsen, een aangevangen discussie ten einde voeren. De verkeerspolitie was ons nog de baas niet."

Dat schrijft Richard Minne in 1933. Hij denkt terug aan het Gent van 1908. Minne heeft nooit veel woorden nodig om veel te zeggen.

Waartoe dient de straat? Voor het gerief en het gemak van de wandelaar. De kortste weg over een kruispunt is de diagonaal. Probeer het maar, ik kom u in het ziekenhuis bezoeken.

Waar toe dient de straat nog meer? Voor de democratische, artistieke, commerciële, verhitte, kortom voor de dagelijkse, rommelige discussie. Probeer het maar. Om te beginnen schreeuw je je schor. Er is dat motorengeronk waar je bovenuit moet brullen, zoiets doodt ieder gesprek. Ten tweede moet je maar eens in het heetst van een gedachtenwisseling midden op straat blijven staan. Voor je drie zinnen uitgesproken hebt ben je dood of reeds negenmaal voor krankzinnig uitgekreten.

En wie zorgt er met harde hand voor dat een mens zich niet midden op straat aan al die gewone genoegens kan overgeven? Juist. De diender, *le flic*, de smeris, de pandoer, de man die het monopolie van de gewapende macht vertegenwoordigt.

In leenroerige tijden moest de eenvoudige landman opzijspringen als de karos van de heer langsreed. Bleef hij koppig staan, dan geselde een lakei hem met een rijzweep wel de berm in. Op koppig blijven staan volgt nu dood of verminking. In het genadigste geval braakt het door razernij verwrongen smoelwerk van de autobestuurder een reeks beledigingen en obsceniteiten uit waar Céline goedkeurend naar geluisterd zou hebben. Buiten de auto, thuis, op het werk, zou de bestuurder zich doodschamen voor die woordenschat.

Met snel en vlot voortbewegen heeft dat niets te maken. Wel met macht. Jij, blote worm, jij waagt het mijn pantser te wederstreven. Meer dan één keer heb ik een automobilist zien uitstappen en een voetganger te lijf gaan die geen aanstalten maakte om snel het vege lijf te redden. Eén keer zag ik zelfs een tweede bestuurder, die zonder moeite door had kunnen rijden, stoppen, uitstappen en de voetganger een oorviig verkopen. En de autorijdende ruwaards hebben gewapende mannen in uniform ter beschikking om de zwakke weggebruiker zijn plaats te wijzen. Tegen de muur.

Pasen 1982. Ik ben in Praag, eindelijk, een jongensdroom wordt waar. Ik had die reis veel eerder moeten ondernemen. De eerste dag, een zondag, wandel ik met L. van het Wenceslasplein, onder de Kruittoren door, via de Celetna naar het Plein van de Oude Stad en zo naar de Karelsbrug. Van Praag word je stil, van het grandioze Boheemse Museum, van de Tynkerk, van het kubistisch huis dat De Zwarte Moeder Gods heet. Op Praag raak je niet uitgekeken. Vreemd is dit: die eerste dag frappeert ons het meest wat we horen, niet wat we zien. Stemmen van mensen die om de hoek staan te praten, schoenzolen op straatstenen, honderden, duizenden malen. Het is een tot in de fijnste details uitgesneden geluid, niet één lange, gore stroom zoals wij het in het Westen gewend zijn, het gecombineerde geraas van motoren. De voetstappen vormen een mozaïek van net niet eendere geluiden, zeer verwante geluiden, zeker, maar voor wie wil luisteren telkens anders. Je wilt het tikken van de zolen van één man, één vrouw volgen, het kan niet; het wordt doorkruist door klikken, kleppen, klakken, tot in het eindeloze zich vernieuwend, in een ritme dat je telkens weer probeert te vatten, dat je telkens weer ontsnapt. En op dat geluid, de stemmen, als vogels op een groot plein, neerstrijkend, opfladderend, zwevend. De ijzeren rammel van een communistische tram nadert, een scherpe afgelijnd, optimistisch kabaal.

Loop door een Westeuropese (en gaandeweg nu ook een Centraal- of Oosteuropese) stad. Dag en nacht worden de geluiden tot in hun verste registers dichtgesmeerd. Terwijl ik dit schrijf staat mijn raam open. De binnentuinen in dit

deel van mijn stad zijn betrekkelijk rustig. En toch is er die achtergrondruis, de ononderbroken storing: de verbrandingsmotoren, tienduizenden, honderdduizenden, miljoenen.

Waarom denk ik altijd aan grijze modder als ik naar dat motorengeluid begin te luisteren? Of aan samengekoekt, oud, bruin vet in de keuken. Of is het als stof dat zich vastzet op een gebeeldhouwd meubel, zodat vakkundig en geduldig uitgebeitelde randen en profieltjes tot derrie verslibben? Zelfs in het diepste van de nacht melden de motoren zich, onbarmhartig doorzeurend. Ik weet het, ik slaap slecht en ik luister goed.

De toegang tot de stilte wordt ons ontzegd. Of nauwkeuriger gezegd, de toegang tot de geluiden die vroeger de stilte illustreerden.

*'Men zal nog krijgen dat het nooit meer stil is
en dat voortdurend 's nachts en altijd de verdoemde
rotmotoren
om je kop ronken
zodat het zoemen van machines voortaan altijd
door de lucht gaat
knalpottende raketten rondstotteren
en dat geen plekje hei of wei
geen kilometer aardig lenteland meer vrij is
van hun gezoem waarmee ze alles verpesten...'*

Dat schreef de dichter Jan Hanlo profetisch in 1948. Hij kwam om het leven toen zijn Harley Davidson slipte.

*A little farther along we stumbled on a flock of goats picking their way erratically
down the precipitous
slope...*

schrijft Henry Miller in *Quiet Days in Clichy*. Het gaat over de jaren dertig. Hij bevindt zich niet op het platteland, hij loopt bij zonsopgang door Montmartre. Wie nu in Montmartre rondloopt, ziet daar ten hoogste een paar straatkatten. Een kudde geiten, het is nog landelijker dan de Lapin Agile, de dorpskroeg van Montmartre die Picasso voor de Eerste Wereldoorlog graag bezocht. Op een oude foto kun je zien dat op de gevel *A ma campagne* geschreven staat. De man die met *Les demoiselles d'Avignon* (1907) en *La guitare* (1913) en duizenden andere werken de kunst op haar kop zette, zat pinard te drinken te midden van een plattelandsidylle, maar vlak voor de poorten van Parijs.

Op zijn sterkste benen liep hij moeiteloos naar de *Place de Clichy*, naar de hoeren, de gokkers, de apaches, naar de echte, grote stad.

Probeer het maar eens, nu. Zoek, niet bij Parijs, we willen het niet te moeilijk maken, nee, zoek bij het zoveel kleinere Brussel een dorpsherberg. Ernstig werk, geen *country tavern* waar de kalmerende muzak wordt terugbetaald door het ziekenfonds. U vindt misschien al een goeie *stammenee* in Sint-Geertrui-Pede of Erps-Kwerps. Zelfs een geoefend wandelaar heeft meer dan een halve dag nodig om de Louizalaan of, van hoeren gesproken, de Circusstraat te bereiken. U zult weinig plezier beleven aan de wandelingen. U zult geen geiten of schapen zien,

wel een schier niet eindigende reeks lelijke, vaak halfsteedse straten. Herhaal de oefening in Parijs, maar neem wel leeftocht mee en een hotelgids van *Logis de France* of een tent. U zult onderweg moeten slapen en u zult de juiste richting moeten zoeken, Ile de France is al even fanatiek als Brabant doorkerfd met autowegen, verkeersknooppunten, vliegvelden en HST-lijnen. Het platteland is ver van de stad weggeschoven, verder dan ooit ligt de stad van het dorp. Nee, je kunt je voordeur in de rue Ravignan niet meer dichtslaan en zeggen: "Eerst eens kijken hoe het met het vee in Montmartre staat, daarna een goed glas onder de dorpslinde." Dat kan niet meer doordat al tientallen jaren ingenieurs van openbare werken ons met grote hardnekkigheid dwingen te vergeten hoe lang een mensenbeen is.

Avantgardistische kunstenaars zagen, als ze dat wilden, elke dag van de vroegere twintigste eeuw boeren en herders bezig met hun oeroude stiel, in dorpen waar al eeuwenlang enkel het hoogstnoodzakelijke veranderde. En elke dag zagen ze de moderne, bruisende grote stad, de stad van deze eeuw, de hunne, de onze, de eeuw die ze aankondigden, de eeuw waarvan ze de aanblik bepaalden. Op loopafstand van elkaar, stad en dorp, de oude tijden en het nu. Die spanning is verpieterd tot slappe, stad en land zijn door elkaar gesmeten, tenmiste, als het land er nog is. En is het er nog, dan kun je erdoor, niet erin. Het dorp wil dorp zijn en toch ook stad, verbonden met alles, overal, elk moment. De stad vlucht van zichzelf weg, gulzig het ommeland verwoestend, het middelpunt ontvliesd naar, ja, waar naartoe? Naar een andere, eveneens oprukkend randgebied?

In onze dorpen wordt al jaren slechts één kreet uit de kelen van schepenen, burgemeesters en gemeenteraadsleden gehoord, drie lettergrepen, niet meer: 'Ontsluiting!'

Welk raadslid durft openlijk te zeggen: "Ik ben tegen ontsluiting. Laat dat dorp hier in godsnaam met rust. Poten af, het is nu al erg genoeg."

Die woorden zijn zover verwijderd van wat iedereen aanvaardt, dat de andere raadsleden ze niet eens zouden horen.

Ontsluiten betekent altijd afsluiten. Expreswegen sneden vroeger Vlaamse dorpscentra in twee helften. De overbuur werd een verre buur. Maar de expresweg verbond het dorp met de vroeger verre stad. Verre ontsluiting is nabije afsluiting. Later kwamen de autowegen. Vanuit gehuchten kon je ineens niet meer naar de hoofdkerk. Nee, ik vergis me. Te voet ging niet meer, behalve als je drie keer zo lang wilde lopen als voorheen. Maar de autoweg verbond verre stad met verre stad. Zo ook binnen in het dorp.

Je trekt een weg. Bijgevolg raken paden in onbruik, zijn na een paar jaar al niet meer begaanbaar, overwoekerd, dankbaar ondergeploegd. Kleine dwarsverbindingen worden doorgesneden. Te voet moet je voortaan uren langs een betonweg zweegen die berekend is op een snelheid van vijftig kilometer per uur. Wat een auto in tien minuten doet, daar doet een voetganger twee uur over. Als je zijn paden vernietigt.

Zo liep ik als klein kind vanop een dorps kerkplein een kasseitje af, langs een beukenhaag, rechts paadje inslaan, schuin door een haverveld, even een brede zandweg en dan één lang recht pad, drie handen breed, naar het wankel bruggetje over de beek. Twintig minuten? Een half uur? Auto's konden er niet komen, je moest helemaal rondrijden en dan toch nog een stuk te voet afleggen. Dat ging nauwelijks sneller. Maar nu? Te voet begin ik er niet meer aan. De paadjes zijn grotendeels

weg. De gebetonneerde omweg is veel te lang en veel te gevaarlijk. De akkers en weiden tussen kerkplein en beek werden brutaal afgesloten. Je verbiedt niets, hoor, je maakt alleen elke keuze onmogelijk. In een dictatuur weigert de censuur dissidente schrijvers papier. Onze benen wordt het pad geweigerd.

In 1948 schrijft Bertolt Brecht over een openbaar zwembad:

...diese Reisenbassins für Tausende machen übrigens das Hauspostillegedicht vom Schwimmen in Flüssen und Teichen schon zur historischen Reminiszenz.

Niemand heeft zaliger dan Brecht geschreven over lui zwemmen, naar de takken van de bomen kijken en naar de zon in het water. De marxist Brecht gelooft natuurlijk vast in de vooruitgang (al was hij wat de kleine dingen des dagelijks levens betreft uitgesproken reactionair). Ik niet zo. Ik wil kunnen zwemmen in rivieren en vijvers. Dat kan niet.

Veertig procent van de Vlaamse waterlopen is er biologisch slecht tot zeer slecht aan toe en nog veertig procent is maar zozo. Je zwemt daar dus maar beter niet in, vooral omdat de fysisch-chemische toestand in tachtig procent van de gevallen slecht tot zeer slecht is. Slechts twee procent is goed, geen druppel water in onze beken, rivieren en stromen is echt in orde ('zeer goed'). En dan heb ik het nog niet over inkokering, oeverversteving of dijkverhoging. Niet alleen stinken onze rivieren als riolen, ze moeten er liefst ook uitzien als in de lengte doorgezaagde rioolbuizen. Wie erin valt grijpt vol hoop en braaksel naar oevergewas om zich omhoog te trekken. Zijn vingers glijden vertwijfeld af op de betonnen platen waarmee de oevers geconsolideerd werden.

In Mecklenburg, de Asturische bergen of in de Morvan, in Engeland of Denemarken stap je zo het water in vanuit heidezand of stijf oevergras. In Vlaanderen kun je niet meer rondscharrelen in de struiken en zeker de vissen niet tegen je benen voelen zwemmen. In het beste geval kun je vanop je villaterras je zwembad induiken.

"Waar zou je nu liever zitten, Kretse, vroeg Sneyer om te gekken, nevens uw Karolientje met een versen pot bier in de Meersblomme of te spartelen in 't Scheldewater thuis bij avonde".

Zo laat Stijn Streuvels een doodarme seizoenarbeider, die 's zomers graan oogst, spreken terwijl

.de gloeistralen schetterden...lijk een hoongillende teistering."

Zelfs een overtuigd verankerende Vlaamse kapitalist, die geld genoeg heeft om in tropische streken de schetterende gloeistralen op te zoeken, kan zich thuis de luxe van die seizoenarbeider niet meer veroorloven. Het water is ontoegankelijk. Laat actieve recreanten door tropische zwemparadijzen plodderen, laat fabrikanten in hun op de rug van de arbeiders verworven zwembad plonzen. Maar laat het wilde water ook water zijn. Voor de geur van gekneusde kalmoes, voor kwijnende kwabalen. Voor mij.

Bestaat er een oorzakelijk, dus dwingend verband tussen al het blèrende, rammelende, blikkeerende, snorkende dat welvaart heet, de niets ontziende

verwoesting die modernisering heet en de goede dingen van onze eeuw? De penicilline bijvoorbeeld of de theorie van de dubbele helix of zoiets humaan als de hedendaagse tandheelkunde? Ik kan het niet aannemen, nee, ik kan niet. Breek dat pand uit 1893 af, dat is de vooruitgang. Scheur een dorp in tweeën voor een ultrasnelle trein. Dat is de vooruitgang. Ruilverkaveling? Daar kun je toch niet tegen zijn, je kunt de vooruitgang niet tegenhouden.

Wie noemt dat zo? Wie overtuigt ons dat het in ons eigen belang is? Welk bedrijf, welke bank heeft echt belang bij afbraak en nieuwbouw, bij al dat nieuwe innof, of het nu een hyperactief wasmiddel is of een performant financieel product? Wie vergroot zijn marktaandeel? Of, ik wil het toch ook eens onomwonden en polderwets zeggen, wie verdient centen aan al die vooruitgang?

Ik vind het telkens weer verbazend dat fabrikanten van snelbouwstenen, directeurs van reclameconcerns, managers van autofabrieken en andere helden van onze gruwzame economie zich zo graag terugtrekken in een Provençaalse *mas*, een Toskaanse *villa*, een *quaint cottage* in Somerset, kortom in oude huizen, die ze verstild en luxueus inrichten met meubels die plaatselijke handwerklieden ooit ambachtelijk vervaardigden om een bete broods te verdienen. In hun stemmige vertrekken is de rotzooi waarmee de opkopers van al dat fraais hun geld verdienen nergens in zicht, laten we wel wezen, die is goed voor de consument, de economie en hun portefeuille. Over de communistische bonzen werd honend gezegd "ze predikten water en dronken wijn". Kapitaalkrachtige lieden prediken niet; ze hebben knechten die ons een trechter tussen de lippen wurmen en daar water ingieten, ook al hebben we volstrekt geen dorst. "Lekker wijntje, niet, die nouveau Château Progrès?" roepen de kapitaalkrachtigen. Gezeten onder de wingerd bij de antieke kloostermuur schenken ze zich nog een glas Château Pétrus uit, premier grand cru de Pomerol, 1976.

Tussen mij en het veld zijn wegen gesmeten die ik niet kan begaan, is dat vooruitgang? Ik wil de straat op en daar rijden voertuigen die mijn leven bedreigen, is dat vooruitgang? Tussen mij en de melkweg flitsen lampen die evenzeer verblinden als verlichten, is dat vooruitgang? En nu het hoogheilige: tussen mij en u werd een netwerk gespannen van communicatielijnen en informatiebronnen dat ons alwetend zou moeten maken en alomtegenwoordig, is dat vooruitgang? In monotheïstische godsdiensten zijn dit de eigenschappen van het opperwezen: God is in de hemel, op de aarde en op alle plaatsen. Wij zijn dat ook. God ziet en weet alles. Wij zijn over alles geïnformeerd. God is oneindig machtig. Wij beheersen de aardbol. Echter, God is oneindig goed, barmhartig, rechtvaardig en wijs. Wie durft daar te beweren dat wij, mensen, goed zijn? Barmhartig zijn? Rechtvaardig? Kom nou. Hoogmoedig zijn we, dat wel, en veil. Voor alles. Geen plant, geen dier, geen mens is voor onze hoge moed veilig.

De meneer droeg een blauw pak, smetteloos overhemd, streepjesdas, was beheerder van vennootschappen: "Onze rijkdom maakt de aarde kapot. We zouden het allemaal veel rustiger moeten doen. Eenvoudiger."

We reden in zijn zilverkleurige limousine over de autoweg. Hij week niet af van de linker rijstrook, waarom zou hij, de naald van zijn kilometerteller zwierf om het cijfer honderdzestig heen.

Dat vaderlijke bezorgde in de stem, die pijnlijke trek om de mond, ook dat dromerige dat drie seconden (ja, zeker zo lang) door de ogen der zaken- en andere bewindslieden trekt als ze het woord 'verloedering' proevend uitspreken, dat is allemaal balsem op de resterende stompjes eigen ziel. En was om onze dankbare oren mee dicht te stoppen. Want ook wij roepen dat het zo niet verder kan, maar we willen toch dat het onverminderd zo verder gaat. En voor de gevolgen willen we niet opdraaien.

We hebben ons allemaal van de aarde losgemaakt. En met aarde bedoel ik het stukje grond dat je overziet, waar je voeten toevallig staan of gaan. Ook ik heb me losgemaakt, maak me los, zal me losmaken. De gevolgen verbijsteren me. Ik wil de wereld ruiken, de wereld horen, de wereld zien, ik wil er op eigen benen door trekken, maar de toegangen zijn versperd. En schop ik woedend tegen die versperring aan, dan noemen de omstanders me wereldvreemd, van elke vorm van realisme gespeend. Ik wil hun abstracte realisme niet, ik wil een realisme dat ik kan vastpakken, aaien, waarin ik kan knijpen.

Pas op voor deze man, hij wil het verworvene afpakken en we hebben het nog maar pas. Bekijk zijn krampachtige handen, hij wil laten vallen wat hij zelf omklemd houdt. Maak geen plaats voor deze man, hij wil achteruit. Hij wil ons meesleuren met heel ons hebben en houden. Hij wil terug, deze man, terug de nacht der oude tijden in, hij wil terughalen wat ons knevelde, terug naar het overwonnene, hij wil terug naar zijn oren, zijn neus, naar zijn ogen, naar zijn voeten, terug naar zijn lijf. Kastijd dat lijf.

Geert van Istendael was ooit BRTN-journalist. Momenteel is hij full-time schrijver van stukjes en essays, waarin hij zijn lezers lastig valt met zijn knagende twijfel aan de weldaden van wat gemeenlijk de vooruitgang genoemd wordt. Bij Ati verschenen zijn *Bekentenissen van een reactionair* (1994) en *Anders is niet beter* (1996). In deze laatste bundel vindt u een langere versie van het volgende essay.